

Wars van vertoon

Bruggenbouwer versus baanbreker

Het contrast tussen de bedaardheid van Tilanus en de onverzettelijkheid van Schouten was vóór de oorlog zichtbaar in de personen van CHU-leider jonkheer Dirk Jan De Geer (1870-1960) en ARP-voorman Hendrik Colijn (1869-1944). Zwart-wit gezegd was dat het contrast tussen de bruggenbouwer en de baanbreker, de conservator en de mannetjesputter. Met Tilanus en De Geer had de CHU passende leiders bij een partij die meent dat het beter is een kwestie aan alle kanten te bekijken zonder een beslissing te nemen, dan over iets te besluiten zonder kennis van de kwestie.

Johan van Hulst werd op zijn achttiende lid van de CHU. Dat was in 1929. Hij is nog getuige geweest van toespraken van De Geer en Colijn en kan daar, dankzij zijn fenomenale geheugen, op zijn zevenennegentigste nog begeistert van vertellen. ‘In 1933, misschien ’34, heb ik op een bijeenkomst in Alphen aan den Rijn voor het eerst De Geer horen spreken. “Goedemorgen, Van Buren”, dat heeft toen een behoorlijk diepe indruk op mij gemaakt! Waarom? Omdat hij niet de volksredenaar was, zoals Colijn. Hij was niet de man die onmiddellijk de handen op elkaar kreeg. Maar wel de man die een uitermate degelijk en gedegen betoog leverde, met een duidelijke inhoud, over de financiën van het land. Dat was zijn sterke punt hoor, daar wist-ie alles van. De debaters van de andere partijen in de zaal kregen geen poot aan de grond. Alle gegevens had hij paraat.’

‘Vanaf dat moment heb ik ook de vergaderingen van andere politieke partijen bezocht en heb ik mensen als Colijn horen spreken en Klaas ter Laan van de SDAP. En ik weet nog goed dat ik steeds dacht: “Ik zit in de CHU toch beter.” De man van wie ik van mijn jeugd af aan een grote aversie had was Colijn, óók om zijn handigheid van spreken. Zoals die man door het publiek werd verafgood! Hij kwam altijd te laat op een vergadering waar hij moest spreken. Altijd. Als de vergadering om acht uur begon dan zaten de mensen om kwart over acht te hopen: zou hij komen? En als ie dan tegen half negen binnenkwam: applaus! Hij is gelukkig gekomen! De van God gegeven leider! Ik vond dat die zaal hysterisch

was. Bij zijn vertrek zongen ze dan ook nog steevast: *Dat 's-Heeren zegen op u daal.* Nou, nou. De Geer miste dat allemaal totaal. Of je dat nou een minpunt of een pluspunt wilt noemen, laat ik even in het midden. Voor mij was het een pluspunt.'

Willem Aantjes, oud-partijleider van de ARP, kan zich Van Hulst zijn aversie tegen Colijn wel voorstellen. Hij kijkt met gemengde gevoelens terug op de leiderscultus in zijn partij. 'In de ARP toonden we ons wel eens zwak voor de verleidingen van de macht. Vanaf mijn veertiende ging ik met mijn vader geregeld mee naar politieke spreekbeurten. In 1937 kwam Colijn spreken in Dordrecht, in de munitiefabriek. Dus mijn vader en ik fietsten die 15 kilometer naar de stad. Dat was een belevenis! In mijn herinnering zaten daar duizenden mensen, wat onzin moet zijn, want zoveel mensen pasten van zijn levensdagen niet in dat gebouw. En helemaal in de verte stond Colijn op het podium. Die man bestond echt! Wij zagen alleen plaatjes van hem in de krant, of we hoorden hem op de radio. Maar nu stond-ie daar. Colijn begon zijn toespraak en op een gegeven moment zei hij iets van: "Dan hoor ik van rechts dat ik te links koers, en dan hoor ik van links dat ik te rechts koers. Dan denk ik dat ik wel aardig in het goede midden zit." We fietsten naar huis en mijn vader wilde weten hoe ik het had gevonden. "Geweldig!" zei ik. "Maar is dat nou christelijke politiek, wat Colijn over links, rechts en het midden houden zei?" Mijn vader antwoordde: "Jongen, wij hebben van onze Idenburg gehouden, maar Colijn is onze leider."¹ Wat Colijn zei, met andere woorden, klopte alleen al omdat Colijn het zei. Hij was onze leider. Hij was de door God gezonden leider, zoals ook Abraham Kuyper zichzelf zag. En dat heeft natuurlijk velen in de CHU geweldig afgestoten. En terecht. Ik kan niet anders zeggen.'

Van Hulst was gecharmeerd van De Geer, volgens Oud een man van uitzonderlijke bekwaamheid en met een scherp dialectisch vernuft,² omdat hij in alles het tegendeel van Colijn was. 'De Geer had geen uitstraling naar de mensen', zegt de oud-senator. 'Hij had evenmin die handigheid van spreken van Colijn en wilde die ook niet hebben. Omdat De Geer wars was van vertoon, van show. Hij was absoluut niet de showman. De Geer zat een kwartier voordat de vergadering begon achter de tafel. Had er geen enkele behoefte aan om te laat te komen en bejubeld te worden.'

De Geer was als minister-president in de eerste oorlogsmaanden niet de juiste man op de juiste plaats. Zo oordeelt Van Hulst over diens deconfiture. De Geer moest zijn glansrijke politieke loopbaan in september 1940 gedesillusionieerd en ontregeld beëindigen. Koningin Wilhelmina zette hem uit zijn ambt, nadat zij het vertrouwen in hem was kwijtgeraakt wegens zijn defaitistische houding jegens de Duitsers. Na de oorlog, in 1947, veroordeelde de Bijzondere Raad van Cassatie hem tot een jaar gevangenisstraf voorwaardelijk, met een proeftijd van drie jaar, en werd hem de titel minister van Staat ontnomen. De slagschaduw van deze afgang zal altijd over de grote verdiensten van De Geer in de vooroorlogse decennia hangen.

Van Hulst: 'Ik heb dat ook in geschrifte zo uitgedrukt: De Geer was naar mijn mening een heel goeie minister-president, maar ook een heel goeie minister-president kan in oorlogstijd niet voor die taak berekend zijn. Ook het omgekeerde kan het geval zijn. Dat een matige premier in oorlogstijd juist opbloeit. Churchill is daarvan uiteraard het ultieme voorbeeld. Ziet u, men heeft in dat vernietigende oordeel over De Geer veel te weinig gezien dat hij voor een taak was geplaatst waarvoor hij helemaal had niet gekozen en die zijn kracht absoluut te boven ging. Talrijke anderen zouden als minister-president het er even slecht hebben afgebracht. Achteraf is het natuurlijk moeilijk daarover te oordelen.'

Hoe gewaagd ook, Van Hulst onderschrijft de stelling dat het niet toevallig is dat waar De Geer bezweek, de Friese antirevolutionair Pieter Gerbrandy (1885-1961) overeind bleef en standvastig het oorlogskabinet leidde. Hoewel De Geer het kwaad in het nationaalsocialisme volledig doorgrondde, was de vernietigingsdrift van de nazi's voor zijn irenische geest onbevattelijk. Dat verklaart waarom hij aanvankelijk naar een verzoeningsvrede met de Duitsers streefde.³ Gerbrandy daarentegen was een mannenbroeder van het onvervaard type. In hun tegenstelling manifesteert zich volgens Van Hulst ook het verschil in strijdbaarheid van gereformeerden en hervormden. Hoe vaak dat verschil ook is gesignaleerd, tegen de achtergrond van de Tweede Wereldoorlog krijgt zo'n opmerking uit zijn mond een extra dimensie. Van Hulst zelf was in de oorlog als directeur van de Hervormde Kweekschool aan de Plantage Middenlaan in Amsterdam betrokken bij het verzet. De school lag tegenover de Hollandsche Schouwburg, waar de Duitsers joden voor hun transport naar de concentratiekampen samendreven. De voor deportatie bestemde baby's en peuters brachten ze onder in een oude crèche naast de school. Dankzij Van Hulst's actieve medewerking zijn via zijn school honderden kinderen, naar schatting van Lou de Jong, in rug- en waszakjes naar onderduikgezinnen gebracht.

Van Hulst: 'Het aantal gereformeerde predikanten dat het loodje heeft gelegd in oorlogstijd is groot geweest, veel groter dan het aantal hervormde predikanten. In het verzet overvleugelde de AR de CHU verre. Het waren de gereformeerden en de communisten, de ARP en de CPN, die hand in hand gingen in het verzet. Zowel het calvinisme als het communisme kent die onversaagde opofferingsgezindheid, met gevaar voor eigen leven. Zo was het in de oorlog. Niet aan jezelf denken, jij telde niet mee in de strijd tegen het kwaad.'

In 'normale' tijden stootte dat onverzettelijke van de gereformeerden Van Hulst niettemin af. Ze gaven nooit op, ook niet als de situatie daarom vroeg. 'Ik vond de opstelling van de CHU menselijker, vriendelijker, meer de dialoog dan de strijd. CHU'ers probeerden elkaar niet in de eerste plaats vliegen af te vangen. Dat viel me destijds al meteen op, in 1929, toen ik lid werd. Voor ARP'ers was een beetje inschikken moeilijk. Ruimte maken voor de ander, dat lag ze niet. Het waren mensen, als ik het in één woord mag zeggen, met een geweldige geldingsdrang. Had je ergens een commissie met hervormden en gereformeerden, dan was de voorzitter altijd gereformeerd, altijd. De hervormden kwamen daar gewoon niet

tussen. En dat hebben ze tot hun nadeel ook in de politiek ondervonden. Ook daar speelden de gereformeerden meestal de eerste viool. Het is toch een hele prestatie dat een betrekkelijk kleine partij als de ARP zoveel ministers-presidenten heeft geleverd. Vijfmaal Colijn, en dan Gerbrandy, Jelle Zijlstra, Barend Biesheuvel. De CHU stelde daar in een eeuw tijd één minister-president, De Geer, tegenover.’

Bevrijd uit de isolerende engte van het dogma

De Fries Rommert Pollema, bij zijn overlijden in 1965 zevenendertig jaar senator, gevierd en invloedrijk in de CHU, was de zoon van een Tweede Kamerlid voor de ARP. Hij studeerde ook aan de Vrije Universiteit, dat andere gereformeerde bolwerk. Hij herinnerde zich hoe hij herademde toen hij brak met dat milieu, toetrad tot de hervormde kerk en de ARP ruilde voor de CHU. ‘Hoezeer ik, bevrijd uit de isolerende engte van het dogma, open oog kreeg voor Gods vriendelijke aangezicht, dat de aan Hem toegewijde mensen vrolijkheid en licht schenkt’, schreef hij. ‘De praktische betekenis van het christendom staat bij mij op de voorgrond en niet de dogmatische belijdenis, of, wil men ruimer, de systematische formulering. Deze laatste is eer kil en koud dan liefdevol, troostend en verkwikkend.’⁴

Wat Pollema benauwde als dogmatisch, was voor de ARP niets anders dan programmatische discipline, noodzakelijk in de strijd om verheffing van het eigen volksdeel. Schematisch gezegd, verhield de ARP zich tot de CHU als een emancipatiepartij tot een Kamerclub van de gezeten burgerij. Dat kwam tot uitdrukking in de tegenstelling tussen de activistische, militante inborst van de ARP, en het bedaarde, soms bijna flegmatieke karakter van de CHU. De emancipatiepartij streefde naar meer rechten en positieverbetering voor de eigen groep – de gereformeerde ‘kleine luyden’ – en daarom naar meer politieke macht, hetgeen een goede organisatie, een gedisciplineerde partij, een uitgewerkt programma en een onbetwiste hiërarchie van leider tot voetvolk vereiste. ‘Kuyper zag de partij graag als een leger. Hij zelf was de generaal, en verder waren er maar heel weinig opper- of hoofdofficieren’, schreef de prominente ARP-senator Hendrik Algra.⁵ Voor de CHU was behoud van de bestaande orde veeleer dan verandering het doel. Daarom ontbrak de noodzaak van een volledig toegeruste, strijdvaardige organisatie. De christelijk-historischen achtten zo’n partij eerder principieel onwenselijk, want in strijd met de eis dat parlementariërs zelfstandig tot een oordeel komen, zonder last of ruggespraak. Door haar hele bestaan heen bleven de trekken van het negentiende-eeuwse elitebestuur in de CHU dan ook zichtbaar.

Tweede Kamerlid Sybrand van Haersma Buma plaatst het karaktersverschil tussen CHU en ARP tegen dezelfde achtergrond: ‘De AR moest haar plek nog bevechten in de samenleving, terwijl de CHU een club was van de elite, van de mensen die de macht al in handen hadden. Zelf heb ik altijd geleerd dat ik bescheiden moest zijn, andere mensen de ruimte geven en te allen tijde beleefd blijven, ook als de

anderen er met de botten vandoor gaan. Dat is een beetje de elitaire gedachte van mensen die zich kunnen permitteren beleefd te blijven omdat ze de macht in handen hebben.’

Abraham Kuyper zei het op zijn manier. Hoewel ook de ARP het christelijk-historisch gedachtegoed was toegegaan, in die zin dat zij meende de sporen van Gods wil in de Nederlandse geschiedenis te ontwaren, gaf Kuyper verre de voorkeur aan de term ‘antirevolutionair’ omdat deze zoveel ‘veerkrachtiger en klemmender’ was: ‘Gij weet terstond wat gij aan de antirevolutionair hebt, terwijl er bij christelijk-historisch een vraag op de lippen blijft. Er is ook meer moed toe nodig om antirevolutionair te zijn’, schreef hij. ‘Och, christelijk en ook historisch, mits er nu verder maar niets bij worde bepaald, dat kunt ge zonder enige consequentie hoegenaamd zijn. Onder niets dan dien titel wil zelfs een volbloed radicaal u nog wel als “een object voor indrukken vatbaar” toelaten in zijn erekring. Maar komt ge er voor uit dat ge antirevolutionair zijt, dat wil zeggen dat ge u met kloeken zin welbewust en zonder schromen tegen de thans heersende begrippen overplaatst, dat ge er ene ere in stelt tot die groep in den lande gerekend te worden, wier onderdrukking en, kon het zijn, wier vernietiging hun toelig is, dan voelt men in u *tegenstand* en prikkelt ge door dien tegenstand anderen tot *verzet*.’⁶

Aan Lohman, hoewel in het privéleven een driftige man die juridische teksten las om tot rust te komen, was zoveel strijdbaarheid niet besteed. Hij vond zo’n houding eerder aanmatigend. Had Jezus in Zijn vermaning ‘Oordeelt niet’ (Mattheüs 7:1) niet gewaarschuwd voor menselijke hovaardij in het opeisen van het eigen gelijk? ‘Ik bid u, bewandel dien weg niet’, vroeg hij Kuyper met klem. ‘Niet om mij, maar omdat ik zeker ben dat die weg ons land ten verderve voert.’⁷ Hij verzette zich principieel tegen Kuypers pretentie dat de ‘gereformeerde beginselen’ uit de bijbel herleidbaar waren en dat hijzelf, de ARP-leider, de door God aangewezen tolk was. Kuyper schreef: ‘De beginselen zijn geen spinsels van het menselijk brein, zoals dat bij de linkse partijen het geval is, maar ontleend aan het onveranderlijke en eeuwig blijvende woord van God.’⁸ Volgens Lohman was het aan de ‘eigen consciëntie’ van de gelovigen hoe zij zich aan de beginselen gebonden achtten. ‘Maar dan is er geen strijd!’ repliceerde Kuyper geschokt.⁹ In dat licht is het begrijpelijk dat hij klaagde over het gedekte register waarmee Lohman de antirevolutionaire fractie leidde, voor hij zich van de ARP afsplitste. Te zacht, te onzeker, te weinig herkenbaar.¹⁰ Lohman wilde volgens Kuyper eigenlijk niet meer dan een enkel ‘christelijk vruchtje’ ophangen in een boom die anderen hadden gekweekt. Kuyper wilde méér: ‘Er is een levensbeginsel in het spel, waaruit een eigen systeem opwast dat een eigen woord spreekt op elk gebied. Dan plant ge zelf de boom, en wortel, tak, schors, alles draagt uw stempel.’¹¹

De ARP was de eerste politieke groepering in Nederland die niet voortkwam uit informele, losse factievorming van geestverwanten in het parlement, maar haar wortels had in de maatschappij en van daaruit het politieke domein binnendrong. In dat opzicht is zij vergelijkbaar met de andere emancipatiepartij die tezelfdertijd ontstond, de SDAP. Mede vanwege dit nieuwe fenomeen, kenmerkend voor een

emancipatiebeweging die zich organiseert om politieke macht te verwerven, heeft de historicus Jan Romein het einde van de negentiende eeuw gekenschetst als het tijdvak van de wederzijdse doordringing van staat en maatschappij.¹² De moderne partijen AR en SDAP symboliseerden als het ware de paradigmawisseling van groeperingen die het 'sociëteitskarakter' van de Kamer representeerden, de liberalen en de CHU, naar partijen die in de maatschappij ontstonden en zich in de strijd om Kamerzetels wierpen.¹³

Lohman huiverde bij de toenemende verweving van staat en maatschappij – een angst die hij bevestigd zag in toenemende staatsbemoeyenis met de armenzorg. In zijn ogen neigde Kuyper er toe de overheid meer macht te geven, ten onrechte volgens hem: 'Gij neigt vaak naar de opvatting dat de staat de maatschappij moet *regelen*; dat de ellende een gevolg is van een verkeerde regeling, te wijten aan het egoïsme van heersende klassen. Ik meen dat de zonde en het onverstand oorzaak zijn, dat de overheid direct weinig schuld heeft.'¹⁴ Hij verweet Kuyper in diens streven naar gelijkberechtiging van de kleine luiden, te weinig te vertrouwen op het organische verloop der dingen en deze kunstmatig te willen versnellen met programma's en plannen. 'Dat is het gereedschap van de revolutionaire politicus die de wereld naar *denkbeelden* wil regeren' schreef hij vilein aan de antirevolutionaire leider.¹⁵ En kortweg: 'Ik ben een vijand van plannen maken.'¹⁶ Kuyper was even kort door de bocht in zijn reactie op Lohmans afwijzing van meer staatsmacht: 'Het kan toch niet anders.'¹⁷

Vijftien jaar nadat Kuyper op het christelijk-sociaal congres zijn 'architectonische kritiek' op de liberaal-kapitalistische economie spuide, trad de Friese predikant Syb Talma (1864-1916) in het kabinet-Heemskerk voor de ARP aan als minister. Hij zette de ene na de andere sociale wet op stapel, waaronder de ziekwet en de invaliditeits- en ouderdomswet, en geldt daarom als een van de grondvesters van het Nederlandse sociale stelsel. Tot zijn tegenstrevers behoorde het CHU-Kamerlid Johan Willem van Idsinga (1854-1921). Op diens instigatie, om een voorbeeld te noemen, stemde de CHU-fractie voltallig tegen de wet om in het bakkersbedrijf de tienurige werkdag in te voeren en de zondagsarbeid te beperken. Talma was het grote voorbeeld van Willem Aantjes' vader. In diens boekenkast staat het boekje *A.S. Talma en zijn arbeid* uit 1916, met voorin in het handschrift van zijn moeder de boodschap: 'Dit boek behoort aan K. Aantjes. Als Sint Nicolaasgeschenk geschonken door W. van Rees. Bleskensgraaf 6 december 1916.' Aantjes: 'W. van Rees was zijn vriendin, mijn moeder dus. In hun verkeringstijd was dat boek net uit, en dat had mijn vader cadeau gekregen. In plaats van met haar te vrijen, had hij het over de sociale politiek!'

De sociale kwestie en het kiesrecht vormden niet toevallig het brandpunt van de strijd die de emancipatiepartijen voerden. In beide vraagstukken kwam de nieuwe tegenstelling in de politiek, op grond van standen en klassen, tot uitdrukking. In de negentiende eeuw had een elite van gefortuneerde mannen van hoog aanzien in betrekkelijke rust het land bestierd, dankzij een kiesrecht dat alleen stand- en klassegenoten tot de stembus toeliet. Nu mobiliseerden de nieuwe

politieke groeperingen hun aanhang in het streven naar algemeen kiesrecht en voedden ze de onrust over de rechteloosheid van de arbeiders.

De directe aanleiding voor de breuk in de ARP tussen Kuypers en Lohman *cum suis* vormde dan ook de kieswet van Tak van Poortvliet, een liberaal, die een aanzienlijke verruiming van het stemrecht beoogde. Net als bij de liberalen, de andere groepering waarin aanhangers van het oude bestel botsten op nieuwlichters, stonden in de ARP de Takkianen tegenover de anti-Takkianen. In beide groeperingen was de strijd hard en eindigde hij met een partijsplitsing. In de ARP bevond Kuypers zich in het eerste kamp, Lohman in het tweede. Hoe diep het conflict ging, blijkt wel uit een stemadvies van Kuypers in Gouda, waar hij partij koos tegen een anti-Takkiaanse geestverwant en zijn steun gaf aan een katholieke voorstander van verruiming van het kiesrecht.

‘Wat is dat voor een regeling die aan de grote hoop, voor allerlei misleiding vatbaar, om de vier jaren de beslissing opdraagt welke koers de landsregering zal inslaan? Het strijdt met alle gezond verstand om van zo’n regeling iets meer dan chaos te verwachten’, schreef oud-liberaal en anti-Takkiaan B.H.C.K. Van der Wijck (1836-1925) naderhand aan Lohman over het algemeen kiesrecht.¹⁸ Net als de oud-liberalen werd Lohman, de negentiende-eeuwse aristocraat, beheerst door vrees voor de tirannie van de massa. In het Kamerdebat over de wet van Tak stelde hij zich tegenover Kuypers met de waarschuwing dat verruiming van het kiesrecht het gezag zou ondermijnen.¹⁹ Voor Lohman ontpopte zijn opponent zich als een revolutionair. Later, na de breuk, zou hij Kuypers dan ook vergelijken met Robespierre, de leider van de tirannie tijdens de Franse Revolutie. Een jaar vóór de splitsing, in 1893, drukte hij zich nog iets omfloerster uit, zij het niet minder dodelijk, toen hij Kuypers schreef: ‘Biddende radicalen trekken mij even weinig aan als de niet-biddende.’²⁰

Kuypers reageerde in de stijl die hem typeerde, met een strijdvaardig beeld, op de kritiek. Als de anti-Takkiaanse partijgenoot jonkheer Gerard Beelaerts van Blokland (1843-’97) de invoering van het kiesstelsel-Tak vergelijkt met het inspannen van opstandige paarden, antwoordt Kuypers: ‘Dan kruip ik liever toch niet in de conservatieve vigilante met het half kreupele paard ervoor, maar neem ik plaats in een open rijtuig met twee flinke kleppers.’²¹

ARP-CHU: de wet van de koestal

Wie nu, honderd jaar later, met oud-CHU’ers praat over de verhouding tussen de Unie en de ARP, krijgt een gemengd beeld. Zonder uitzondering laken zij de, volgens hen, onwrikbare overtuiging van ARP’ers dat zij het bij het rechte eind hadden, dankzij hun neocalvinistische gedachtegoed over de kenbaarheid van Gods wil. Het manhaftige activisme van de ARP daarentegen roept dubbele gevoelens op. Aan de ene kant de herinnering aan het zelotische karakter van de antirevolutionairen, aan de andere kant de heimelijke bewondering voor de

politieke kracht die zij konden ontwikkelen dankzij een stevige organisatie en een volledige overgave aan het eigen doel. Op die bewondering stoelde het advies van de CHU-commissie onder leiding van Ynso Scholten, eind jaren zestig, om in stijl een voorbeeld te nemen aan de ARP. ARP'ers gaven nooit op. Typerend was ook dat ze elkaar flink de waarheid konden zeggen, om dan met des te meer eendracht naar buiten te komen.

Een anekdote over Aantjes in Bunschoten/Spakenburg valt goed in de smaak bij CHU'ers, waarschijnlijk omdat het verhaal hun dubbele gevoelens over de antirevolutionairen weerspiegelt. Na de toetreding van de ARP tot het linkse kabinet-Den Uyl in 1973, een stap die het politieke lot van lijsttrekker Barend Biesheuvel bezegelde, ontving het vissersvolk van Spakenburg Aantjes in een ijzige sfeer. Ze zongen hem met z'n allen psalm 1 toe: 'Welzalig hij, die in der bozen raad niet wandelt, noch op het pad der zondaars staat, noch nederzit, daar zulken samenrotten die roekeloos met God en godsdienst spotten.' Aantjes gaf geen krimp en zong dapper mee, hoewel de woorden stuk voor stuk tegen hem waren gericht. Na de samenzang zei hij zijn publiek: 'U weet dat wie psalm 1 zingt, de boodschap altijd aan zichzelf richt', waarna hij zich zette aan de verantwoording voor het omstreden besluit om met Den Uyl te gaan regeren.

'Dit stond mij tegen in ARP'ers: zij wisten in detail wat God wilde', zegt Johan van Hulst. 'Zij waren er zo zeker van, alsof ze bij Hem op schoot hadden gezeten. Ook bij de mindere goden in de ARP bespeurde ik dat pretentieuze. Zij wisten wat God met Nederland en de Nederlanders voor had. Punt uit.' Nochtans voltrok zich in de neocalvinistische wereld, zowel in de ARP als aan de Vrije Universiteit, in de jaren vijftig en zestig een omwenteling waarbij juist deze pretentie ter discussie kwam te staan.²² Aan de VU resulteerde dat bezinningsproces in 1971 in een nieuwe grondslagformule, waarin de universiteit brak met de idee dat gereformeerde beginselen de basis kunnen vormen van een geheel eigen wetenschap. In het licht van de eigen geschiedenis had dat besluit een dramatische lading. De Savornin Lohman relativeerde dat idee al, reden waarom Kuiper in 1895 met succes aanstuurde op diens ontslag als VU-hoogleraar.

In de ARP voerden vooraanstaande leden als André Donner (1918-1992), Jelle Zijlstra (1918-2001), Isaïc Diepenhorst (1916-2004) en naderhand ook partijvoorzitter Wiert Berghuis (1911-1989) de stroming aan die het determinisme in de leer van Kuiper ter discussie stelde. Donner karakteriseerde dat denken als 'een volledig systeem voor alle plaatsen en tijden',²³ een fout waarin de ARP volgens hem niet meer moest vervallen. De VU-hoogleraar Zijlstra zei al in 1951 dat hij zich ook in de economische politiek baseerde op de macro-econoom Keynes, niet op het neocalvinistische structuurbeginsel van de soevereiniteit in eigen kring. 'Dat is een van de *empty boxes* uit de politieke strijd die in aanmerking komen voor verwijdering uit het arsenaal', zei hij.²⁴ En op geluiden in eigen kring dat God tegen de katholieke processie is en daarom wil dat de staat optreedt, reageerde Diepenhorst droog: 'God heeft helemaal niets met de staat bedoeld.'²⁵

Deze ontzucltering voltrok zicl, mede dankzij het Tweede Vaticaanse Concilie (1962-'65), ook in de KVP met de relativering van het neothomisme, de katholieke leer over de kenbaarheid van Gods wil. Volgens de historicus Rutger Zwart slecltte deze ontwikkeling de barrière die tot dan toe een onoverkomelijke hindernis was in het eenheidsstreven van de drie grote confessionele partijen KVP, ARP en CHU. Vóór 1956 pleitte niemand voor christendemocratische samenwerking. Daarna wel, rond 1960, volgens Zwart dankzij de ideologische convergentie van de drie partijen. Hij ziet in dat proces veeleer de ontstaansbron van het CDA dan in de electorale neergang van KVP, ARP en CHU. Rond 1960 stonden de drie partijen nog op het hoogtepunt van hun macht. Alleen een meester in het verstaan van de tekenen des tijds kon toen iets vermoeden van het machtsverval dat spoedig zou volgen.²⁶

Overigens sprak de oude Adam van de Kuyperiaanse kenleer ook later nog wel eens. De evangelisch radicalen in de ARP, in de jaren zestig krachtig gesteund door partijvoorzitter Berghuis, hadden het idee van een rechtstreeks verband tussen geloof en politiek niet losgelaten. Dat verbond hen met de vleugel aan de andere uiterste zijde van de ARP, de 'verontrusten', die volledig aan het zuivere neocalvinisme wilden vasthouden. 'Onvrede met de wereld' was volgens de evangelisch radicalen de inspiratiebron van christelijke politiek. 'Er zijn programmapunten die op Gods agenda staan en op de onze moeten komen', zei de theoloog Johannes Verkuyl (1908-2001) zonder een spoortje van twijfel. Hij rekende daaronder het verzet tegen nucleaire en biologische wapens, druk op Portugal om zijn Afrikaanse koloniën onafhankelijkheid te gunnen en een verhoging van de ontwikkelingshulp tot twee procent van het nationaal inkomen.²⁷

Tijdens het proces van christendemocratische eenwording stuitte dat soort pretenties CHU'ers tegen de borst. Eric Bleumink en Joeke Baarda, gedreven voorstanders van de vorming van het CDA, schreven dat de discussie over het karakter van de nieuwe partij niet mocht worden belast met 'gemarchandeer' met het evangelie. 'Als we één ding uit de geschiedenis kunnen leren, dan is het dat de vereenzelviging van ons politiek handelen met de wil van God gevaarlijk is en leidt tot hovaardij en ketterjacht. Het christelijke is niet met een liniaaltje te meten. Daar hebben mensen trouwens het recht niet toe.'²⁸

Een gebeurtenis op een discussieavond ergens in de jaren vijftig staat oud-CHU-Kamerlid Durk van der Mei nog helder voor de geest als typerend voor de scherpe scheidslijn tussen CHU en ARP toentertijd. 'Ik was net kamerlid en bevond me achter één tafel met collega's van KVP, ARP, PVDa en VVD. Ieder moest vertellen waarom hij als politicus was wie hij was. De PVDa-man was Fedde Schurer, een bewogen figuur, pacifist, uit de gereformeerde kerk getreden en hervormd geworden, na een korte tijd in de ARP overgestapt naar de kleine Christelijk-Democratische Unie en in 1938 naar de SDAP. Een vooraanstaande man, dichter, journalist. Een cultuurmens. Schurer stak een betoog af waarin hij onder meer een zinsnede uit het doopformulier betrok bij zijn keuze voor de sociaaldemocraten. Waarop de vertegenwoordiger van de ARP zei dat hij Schurer verbood om zich bij zijn

keuze voor de SDAP te baseren op het doopformulier. Dat houd je toch niet voor mogelijk!

‘Zo scherp lagen de verschillen toen. De ene wilde tot het uiterste zoeken naar datgene wat hem met een ander verbond, de ander had een bepaald standpunt en was daar met geen mogelijkheid van af te brengen. Of je kort of lang praatte, die ARP’er dacht er zo over en was niet bereid een andere kant op te gaan. Was je gereformeerd, dan was je van de ARP. Dat was zó vanzelfsprekend. En ik ben bang dat ze elkaar in die kring ook nauwlettend in het oog hielden. Doet hij dit wel, dat niet, en waarom was hij niet in de kerk? Als hervormde kon je lid zijn van de CHU, maar ook van de ARP als je dat wilde, of van de PVDa of de VVD. Nou ja, misschien geef ik een wat ideaal beeld van het hervormd zijn, maar hoe dan ook, het sprak mij voor honderd procent aan.’

Le de Snaijer: ‘Die strijdbaarheid. Die zendingsdrang. Dat drammerige. Ik moest niet zoveel hebben van de ARP. Ze kenden elkaar, hè. Nee, het gekke is eerlijk gezegd dat ik met katholieken altijd beter overweg kon. En dat gold voor meer CHU’ers. Hoe antipapistisch we ooit ook waren, we herkenden wel wat in die katholieken. Ze hadden iets Bourgondisch, wat prettig was. Dan gingen ze biechten en dan was het klaar, een beetje gemakkelijk. Het kwam allemaal wel goed. Zo waren die hervormden ook. Komt wel goed. En die Van Agt, hè, die mochten we ook wel. Hij was toen bezig met het ethisch reveil. Dat maakte indruk op ons, alleen al vanwege dat laatste woord. U weet dat wij nog steeds goede herinneringen hebben aan het Reveil van Willem Bilderwijk en Isaac da Costa.’

Van Haersma Buma heeft dezelfde waarneming: ‘Ook politiek gezien konden hervormden vaak wat gemakkelijker met katholieken optrekken dan met gereformeerden. Dat bredere denken, lossere, minder bijbelvast. Dat herken ik soms nog wel, ook bij katholieken in andere fracties. Als volkspartij droeg de KVP dat gevoel uit van een gezamenlijke missie die ook niet-kerkelijke mensen kon binden. Hoewel van alle gezindten de scherpe kanten er gelukkig af zijn, zie ik die geneigdheid de synthese te zoeken toch nog altijd iets vaker bij katholieken. Dat vinden hervormden prettig.’

Oud-ARP-leider Willem Aantjes erkent dat de Kuyperiaanse denkwereld aanmatigende trekjes had. ‘Wij zijn veel te ver gegaan in de idee dat je uit Gods woord een heel programma kon afleiden. Zeker. We hebben de bijbel te veel als een richtlijn gezien. Maar dat komt toch ook voort uit een geweldig besef dat die bijbel iets te zeggen heeft. Een boodschap voor de wereld, ja. En dat misten we dan toch bij de christelijk-historischen. Zij zijn doorgeschooten in het relativiseren. Wij van de antirevolutionairen zagen dat als weinig principieel, weinig beginselvast. Een appèl moet mogelijk zijn: “Vind je nu echt dat dit of dat op grond van de Bijbel kan?” Dan kun je wel zeggen: “Je ziet het niet goed”, maar niet: “Ik zie het zus, en jij ziet het zo.” Dan ga je aan de betrouwbaarheid van het Woord zelf knabbelen.’

Arie Oostlander, eveneens afkomstig uit de ARP, heeft het vermogen tot luisteren van CHU’ers leren waarderen. ‘Dat was inherent aan hun benadering. Ze probeerden

te leven op een manier waarvan zij persoonlijk vermoedden dat het Gods wil was. Over het algemeen ben ik dat ook als een vruchtbare politieke houding gaan ervaren. Als europarlementariër zag ik hoe Otto von Habsburg, die toch een heel rechtse kerel was, altijd goed luisterde naar de Groenen, een partij met inspiratie. Zij kijken heel anders tegen de dingen aan dan ik, redeneerde Von Habsburg, dus ik moet eens even goed luisteren of daar niet wat inzit. Het kan zijn dat ze zien wat ik niet zie. Iedereen heeft nu eenmaal zijn eigen blinde vlek. Dat vind ik een heel vruchtbare houding voor een parlementariër. Een CHU-achtige mentaliteit in de politiek houdt in dat je niet alleen hecht aan spreken, maar ook aan luisteren. Omdat je niet kunt uitsluiten dat achter andermans woorden een leerzame bedoeling zit van hoe God het bedoeld kan hebben. Leg je dus ook nooit keihard vast, want dat kan het zicht op de volledige werkelijkheid belemmeren.'

'Als religieus mens kan je nooit de overmoed hebben te beweren dat je de heilige geschriften in je zak hebt. Dat bevrijdt je van fanatiek gedoe. Dat is ook iets wat de CHU mentaal heeft ingebracht. Het behoort nu tot de gemeenschappelijke christendemocratische traditie en dat is een waardevolle inbreng, vind ik. Het behoedt je voor het risico van doorgedraaide *prinzipienreitererei*.'

In die zin zegt Oostlander niet zo antirevolutionair te zijn. 'Het leven en de openbaring zijn te rijk om te zeggen: "Nou, dit is het wel." De christendemocratie is een grote politieke groepering, met een navenante verantwoordelijkheid voor het volk en voor onze medemensen elders. Dan is het van belang je te realiseren dat er in de politiek nooit volmaakte antwoorden zijn. Antwoorden waarvan je kunt zeggen: "Hier komen wij met het duim achter het vestje mee naar voren." Bij de herziening van de verzorgingsstaat noch in het kernwapenvraagstuk hebben we het mooie antwoorden gevonden, hoe hard we ook hebben gestudeerd. In dat opzicht is de politiek een tragische bezigheid. Hoewel je moet proberen er het beste te maken, ontdek je vroeg of laat altijd weer dat er negatieve kanten aan de besluitvorming zitten.'

Volgens Wim Deetman was de ruimte die de CHU bood aan verscheidenheid en individuele verantwoordelijkheid tegelijkertijd de bindende factor tussen de unieleden. 'Dat heb ik altijd plezierig gevonden.' Vanwege de ruimte voor het afwijkende noemt Roelof Krusinga de CHU een moderne partij. 'Het is niet onoverwogen dat ik lid van de CHU ben geworden. Eerlijk, niet drammerig, bereidheid tot overleg. Dat was de stijl. In de CHU bestond een grote mate van vrijheid van handelen binnen de fractie. Dat grondde de Unie op de notie dat Kamerleden in de eerste plaats volksvertegenwoordigers zijn, met de verantwoordelijkheid om die taak gewetensvol en op eigen persoonlijke wijze te vervullen. Dat was diep verankerd in de CHU. We wilden geen orders van de partij. In het CDA ligt dat wat anders, helaas.'

Ook Wim Mateman ziet moderne trekken in zijn oude politieke thuis. 'Ik denk dat de CHU het beste overweg kon met fenomenen als ontkerkelijking. Veel toenmalige CHU-stemmers zagen de kerk nooit van binnen of waren helemaal niet kerkelijk, hetgeen het gevolg was van het niet zo prettige feit dat in de hervormde

kring de ontkerkelijking het eerst toesloeg. Als CHU'er kon je zonder meer lid zijn van algemene organisaties. Dat vond de Unie principiële zelfs wenselijk, vanwege de afkeuring van de verzuiling. De voorzitter van de AVRO kon een CHU'er zijn, iets wat de voorzitter van de NCRV vrijwel nooit was. En dat verschijnsel zag je ook bij middenstandsorganisatie en werkgeversclubs. Chris van Veen was de voorzitter van de algemene werkgeversorganisatie VNO, zoals de voorzitter van de protestants-christelijke werkgevers niet zelden antirevolutionair was. Dat was niet zozeer een kwaliteit van de CHU hoor, want van mijn club ging nu echt niet zo'n grote kracht uit. Laten we niet de fout maken te denken dat het ochtend wordt doordat de haan kraait. Het is niet zo dat wij van de CHU al die jaren goed voorzagen wat er zou gaan gebeuren. De CHU profiteerde met haar oriëntatie op het geheel gewoon van veranderingen in de samenleving als de ontzuiling en de ontkerkelijking.'

Dat neemt volgens Mateman niet weg dat, bij wijze van gedachte-experiment, de vraag interessant is wie van de drie partijen nu de grootste zou zijn als de KVP, de ARP en de CHU nog zouden bestaan. Mateman: 'Hoewel een idiote vraag, heb ik er wel een opvatting over. Was de volgorde in grootte destijds nog KVP, ARP, CHU, ik denk dat het nu andersom zou zijn. De CHU zou de grootste wezen, dankzij de vrijheid die de Unie bood om eigen keuzes te maken, en misschien meer nog doordat het type denken van de CHU, mits niet al te zeer gekoppeld aan flauwekulverhalen over de vaderlandse volkskerk, een aardige kans zou hebben om te overleven in een tijd waarin het christendom achteruitgaat. Het interkerkelijke karakter was het sterkst ontwikkeld bij de CHU. De KVP? Van elke katholieke partij zou in deze tijd niets meer over zijn, dus ook van de Katholieke Volkspartij niet.'

Hans Gualthérie van Weezel vond het prettig dat hij in de CHU nooit hoefde uit te leggen waarom hij lid van de Unie was. Hij voelde zich thuis in de CHU en dat was voor zijn geestverwanten voldoende. Sybrand van Haersma Buma meent evenwel dat het vriendelijke karakter van de Unie ook een zwakte kon zijn: 'De schaduwzijde van al dat fatsoen van CHU'ers was dat de goed getrainde kaders van de antirevolutionairen hen zo omverliepen. Dat was een makkie voor ze. Dat was ook een beetje het lot van de generatie die de CHU ten grave moest dragen. Het grappige is wel dat die tragiek gepaard ging met het gevoel dat ze moreel het gelijk aan hun zijde hadden. Het was al met al beter beleefd te blijven en de boel netjes over te dragen. Daarom zijn ze ook nooit balorig geworden in de tijd dat ze in de verdrukking kwamen. Ze lieten alles gebeuren. Dat zag je eerder al ten tijde van de Doorbraak. De ene na de andere prominente CHU'er vloog uit, en toch bleef de Unie dezelfde beleefde partij. Moreel hadden ze toch gelijk?'

Ries Smits vindt dat zijn partij lessen had kunnen leren van de ARP. 'Goed, ze waren militant, gelijkhebberig, maar ze hadden alles ook goed op orde. Ik heb daar veel van geleerd. De machine was zo goed geolied dat zij vanzelf doordraaide, ook als een leider uitstapte. Dat was bij de CHU altijd een riskante factor. De Unie had doorgaans één of twee politici aan de top die de toon zetten en na hun vertrek

de boel wat verweesd achterlieten. Hoewel de Unie beginselen had, misten deze de samenbindende kracht die ze bij de ARP uitoefenden. De antirevolutionairen bleven met hun beginselen in de weer. Ze bestudeerden en bediscussieerden ze, of schreven ze opnieuw. Dat hield de organisatie strak.’

‘Dat had je bij de Unie niet. Elke afdeling was bij ons zelfstandig. Toen ik net landelijk penningmeester werd en ik het had over de algemene ledenvergadering, wees de chef de bureau me op een wat onaangename manier terecht. Zoiets kenden ze niet in de CHU, een algemene ledenvergadering. Een algemene vergadering, dat wel, maar dat was echt iets anders. De CHU zat veel losser in elkaar dan de ARP. Bij de ARP zat het ook met de contributies snor en daardoor kon de partij zich een partijbureau veroorloven, met een wetenschappelijk instituut waar mensen werkten met een goede productie. Bij de christelijk-historischen was het allemaal een kwestie van guldens of tientjes.’

Een politieke partij moet haar organisatie op orde hebben als zij een blijvertje wil zijn, meent Smits. ‘Dat is de les die ik van de ARP heb geleerd. Functioneert de organisatie niet of kan zij niet op een adequate wijze centraal worden geleid, dan loopt zo’n partij het risico dat haar politieke boodschap niet daar komt waar die zijn moet. Zo’n organisatie moet goed doordacht zijn, op lokaal, provinciaal en nationaal niveau, met een wetenschappelijk instituut, met kadervorming. Bij het CDA zit dat goed in elkaar. Het model van de CHU daarentegen zou voor het functioneren van de christendemocratie als een betekenisvolle politieke beweging in Nederland niet werkbaar zijn geweest.’

Johan van Gelder (1911-2007), in de eerste helft van de jaren zestig secretaris van de CHU, herinnerde zich dat het Uniebureau bij zijn aantreden twee medewerkers had, de heer Boers en juffrouw Vroegop.²⁹ Met eigenwijze trots zeiden CHU’ers destijds dan wel: ‘De CHU is een Unie, niet een partij’, maar de barre praktijk was dat Boers en Vroegop de boel aan de Wassenaarseweg 7 in Den Haag moesten beredderen, en dat de Unie weinig tot niets deed aan documentatie en studie, kadervorming of gezamenlijke politieke besluitvorming. Van Gelder had te doen met de jongeren die in de jaren zestig bij de oudere garde op onbegrip stuitten met hun pleidooi voor een betere organisatie en meer professionaliteit. ‘Hun vaak bruisend enthousiasme werd al te zeer getemperd door de grote behoefte aan rust binnen de Unie. Men begreep aanvankelijk niet altijd waarom de jongeren zich zo druk maakten.’ Niet lang daarna kreeg hun geluid meer gehoor, met het advies van de partijcommissie-Ynso Scholten om in stijl en organisatie een voorbeeld aan de ARP te nemen.

Aantjes kan zich goed voorstellen dat huiver de CHU beving als in eigen huis pleidooien opklonken om samen met de ARP een protestantse partij te vormen. Direct na de oorlog was jonkheer Bonne de Savornin Lohman (1883-1946), neef van de CHU-grondlegger, voorstander van zo’n fusie. Met slim strategisch handelen drukte Hendrik Tilanus dat geluid de kop in. Een gesprek met een ARP-delegatie duurde een luttele anderhalf uur, niet in het minst doordat de CHU’ers onder Tilanus’ leiding van wal staken met een requisitoir tegen de gasten.³⁰ In de jaren

zestig keerde Beernink zich tegen een samengaan met de ARP, op grond van de kerkelijke gescheidenheid, het mentaliteitsverschil én de vrees dat de ARP de nieuwe partij zou overheersen.

Aantjes: ‘Als je elkaars concurrenten bent, ligt het altijd wat moeilijker. Dat is de wet van de koestal. Beernink was eigenlijk de grote anti-ARP-figuur, in tegenstelling tot de jonge Tilanus en baron van Verschuier. Ik heb een heel dierbare herinnering aan Henk Beernink. Die man had niets meer toen zijn vrouw was overleden. Hij zat helemaal alleen in zijn flat in Rijswijk. Toen ben ik, eind jaren zeventig, een keer bij hem op bezoek geweest en daar was hij heel blij mee. Hij zei: “Weet je Willem, soms denk ik dat wij het toch maar samen hadden moeten doen.” De ARP en de CHU, bedoelde hij. Hij zag het met het CDA helemaal niet goed gaan. Toch kan ik me voorstellen dat de CHU een samengaan met de ARP heeft tegengehouden, hoe jammer ik dat achteraf gezien ook vind. Ze waren bang in zo’n partij overheerst te worden door een activistische ARP die om de posities zou vechten.’

Van Haersma Buma, als secretaris hoog opgeklommen in de hiërarchie van de CDA-fractie van 2008, zegt dat de angst van de generatie van zijn vader niet terecht was. ‘Die nooit uitgesproken angst voor de gereformeerden. Ik kan uit de grond van mijn hart zeggen dat ik me op geen enkel moment overvleugeld voel. Anders zou ik me ook niet thuis voelen in het CDA. Ik zeg tegen de CHU-mensen van toen: “Het is ten goede gekeerd.” Al speelt daarin uiteraard wel mee dat niemand in de fractie, ook niet degenen die uit de CHU-familie stammen, terug zou willen naar de oude Uniepraktijk waarin iedereen maar stemde wat-ie wilde. We hebben consensus over de noodzaak van eenheid. In de huidige politieke context kan dat CHU-denken gewoon niet meer. Dat is ook mijn diepe overtuiging.’ Hij lacht: ‘Het is wel typerend dat een ARP-man, Piet Bukman, dat gevoel van eenheid er destijds letterlijk in heeft gehamerd. Die wist hoe dat moest, bij wijze van spreken. Een CHU’er niet.’

In Heinkenszand lag het land van Hoedemaker

‘De CHU is een typisch protestantse partij, ondogmatisch, zoekend naar harmonie, met een romantisch nationalistische geschiedenisopvatting, samen te vatten in de trits God, Nederland en Oranje’, zo karakteriseerden Baarda en Bleumink hun partij in 1973.³¹ In dat licht is het begrijpelijk dat het antagonisme in de Kuypertiaanse denkwereld tussen het eigen volksdeel en de anderen, met de antithese als leer en de verzuiling als organisatiemodel, de CHU zo tegen de borst stuitte. Niet alleen bevorderde die doelbewuste tegenstelling het nationale saamhorigheidsgevoel allesbehalve, zij stond ook haaks op het CHU-ideaal om alle Nederlanders tot het geloof der vaderen te brengen.

Beelaerts van Blokland schetst de achterliggende gedachte met dit beeld: ‘Het is bijna beledigend voor God dat Hij allemaal verschillende kinderen zou hebben.’

Wie de sporen las die God achterlaat in de geschiedenis, kon in de christelijk-historische visie tot geen andere conclusie komen dan dat Nederland een christelijke natie in protestantse zin was. Zo stond het ook in de beginselen. Het ideaalbeeld van de CHU was dat de Nederlanders zich met z'n allen verenigden in die ene Christus belijdende volkskerk, mede dankzij een overheid die handelde naar Hoedemakers devies: 'Heel de kerk en heel het volk'.

Ph. J. Hoedemaker, predikant van de hervormde kerk van Nijland, was de geestelijke vader van de Bond van Friese Christelijk-Historische Kiesverenigingen, een van de groeperingen die in 1908 in de CHU is opgegaan. Hoewel zijn ideeën pas dankzij de opkomst van Karl Barth in de jaren dertig, ruim na zijn dood in 1910, in brede kring aandacht kregen, zijn de grondtrekken van het denken van Hoedemaker in de CHU zichtbaar.³² De leer van Hoedemaker vloeide voort uit de gedachte dat de vaderlandse geschiedenis uitdrukking gaf aan een verbond van God met het Nederlandse volk. In dat verbond speelde de Nederlandse Hervormde Kerk een sleutelrol, als het geestelijke tehuis van alle gedoopte Nederlanders: 'Heel de kerk en heel het volk.' Met dit denkbeeld gaf Hoedemaker een theologische onderbouwing aan de pretentie van hervormden een volkskerk te zijn.³³

Daarom stond de Doleantie bij Hoedemaker en de CHU in zo'n slecht licht, hoewel uitgerekend De Savornin Lohman tot het einde van zijn leven aan die uittreddingsbeweging trouw bleef. Bij de Doleantie maakten Kuyper en de zijnen zich in 1886 los van de hervormde kerk en vormden zij de gereformeerde kerken. In de ogen van de aanhangers van de volkskerk was dat opnieuw een ongewenste breuk, na het eerdere drama met de Afscheiding ruim 50 jaar eerder (1834). 'Het baat de gereformeerden niet op deze weg voort te gaan', schreef Hoedemaker in 1888. 'In de kiescolleges, in de besturen zijn zij werkelijk onmogelijke en onverdraagzame lieden, Davids zonder herderstas of slingersteen.'³⁴

Tegen deze achtergrond wordt ook de aversie van de CHU tegen verzuiling en antithese duidelijk. In de benadering van de CHU waren partijen, scholen en organisaties op christelijke grondslag een noodoplossing van tijdelijke aard, alleen gerechtvaardigd zolang dat grote ideaal van het verenigde protestantse Nederland nog niet was verwezenlijkt. Consequente CHU'ers beschouwden ook de eigen partij als een 'noodwoning', in de woorden van Hoedemaker. De Savornin Lohman was zo consequent: 'Wat van den christen-staatsman geëischt wordt, namelijk te durven sterven, moet ook van de partij zelve geëischt worden.'³⁵

De grootste tragiek van de CHU is misschien wel dat bij haar opheffing in 1980 dat ene, grote ideaal van het gekerstende Nederland verder achter de horizon lag dan ooit. Eigenlijk bedreef de Unie gedurende heel haar bestaan een vorm van illusiepolitiek, met de gedachte dat zij tijdelijk bestond totdat de natie geheel tot het geloof der vaders zou zijn gekomen. Zij leed daar overigens niet zichtbaar onder, als de indruk niet bedriegt.

Evenmin leek de CHU zwaar gebukt te gaan onder de interne verdeeldheid over de verhouding tussen kerk en staat. Omwille van het kersteningsideaal was de overheid niet neutraal – tot zover waren de CHU'ers het wel met elkaar eens. Maar

hun wegen liepen uiteen zodra de vraag aan de orde kwam of de staat spreekbuis van de kerk mocht zijn, dan wel in hoeverre de kerk het recht had zich op het terrein van de staat te begeven. In de jaren dertig legde partijvoorzitter Dirk Jan de Geer de netelige kwestie voor aan een speciale commissie uit eigen gelederen. Typerend voor de ordeloosheid in de organisatie van de CHU was dat andere partijleden op dat moment al tien jaar in commissieverband op hetzelfde onderwerp studeerden. De fascistische krant *Volk en Vaderland* voelde aan waar bij de CHU de schoen wrong en schreef spottend: ‘De commissie van de unie waaraan enige jaren (1924) geleden dit vraagstuk ter bestudering is voorgelegd, is nog niet ter ruste en zal te eniger tijd wel met een rapport komen.’³⁶ Ook de nieuwe commissie liet op zich wachten. Toen een partijlid na vijf jaar toch eens wilde weten hoe ver het gezelschap was, antwoordde de voorzitter dat er door ‘omstandigheden’ vertraging was opgetreden. Er is daarna nooit meer iets van vernomen. Ook, maar hoogstwaarschijnlijk niet alleen, door de oorlog.

De Savornin Lohman behoorde tot de gematigde school in het vraagstuk van de scheiding van kerk en staat. Hij keerde zich tegen inmenging van de kerken in wereldlijke kwesties, ook om te voorkomen dat kerkelijke verdeeldheid de tegenstellingen in de politiek aanscherpte. Lohman viel daarbij terug op zijn principiële opvatting dat politici niet moeten pretenderen het gelijk aan hun zijde te hebben, anders dan de kerken die de goddelijke waarheid verkondigen. De erkenning van de betrekkelijkheid en het onvolmaakte van politieke oplossingen schiep ruimte voor een veelzijdig zicht op hetgeen God met de schepping kan hebben bedoeld, zo formuleert CHU-senator Hans Franken dit principe.³⁷

Hoedemaker voerde, als tegenstander van de scheiding van kerk en staat, de strenge school aan: ‘De kerk draagt het licht der openbaring en de staat heeft in dat licht te wandelen. Hij kan weigeren zich hiervan te bedienen, maar dan op pijn van te dwalen, te struikelen en te vallen’, schreef hij.³⁸ Daarom moest de kerk allesbehalve terughoudend zijn in het spreken over de politiek. Op zijn beurt had de staat de plicht naar beste vermogen de kerkelijke boodschap in het beleid toe te passen.

Het gedachtegoed van Hoedemaker wordt daarom wel theocratisch genoemd. Dat is niet geheel ten onrechte, zij het dat de associatie die het woord ‘theocratie’ oproept met een strenge, diep ingrijpende staat, zich moeilijk verdraagt met het gematigde en irenische karakter van de CHU. Welbeschouwd heeft de benadering van Hoedemaker in de CHU alleen vorm gekregen op het terrein van het onderwijs. De Unie was in principe voor het openbaar onderwijs, zij het dat alle scholen een school met de bijbel moesten zijn.

Het land van Hoedemaker heeft bestaan. Het lag in Heinkenszand, de streek waar de Zeeuwse CHU-veteraan Huib Eversdijk is opgegroeid en altijd heeft gewoond. Hij was er in de jaren vijftig en zestig hoofd van de openbare lagere school. ‘En deze openbare school was een christelijke school, volgens sommigen zelfs de christelijkste van Zeeland!’ zegt hij. ‘Dat sprak eigenlijk vanzelf. Dat was de wereld waarin wij leefden op Zuid-Beveland en Tholen. Een seculiere openbare

school? Die bestond hier niet. Je moet niet denken dat wij een onderwijzer benoemden die geen belijdend lidmaat van de hervormde kerk was. Dat deed de raad niet. Ik weet nog goed dat de burgemeester na mijn benoeming tegen me zei: “Je moet godsdienstonderwijs geven, dat weet je toch?” Ik pestte hem: “Ja, dat weet ik nu. Dat had je wel eens kunnen vragen, of ik dat wel wil.” Toen begon hij te lachen en zei: “Daar hebben wij natuurlijk naar geïnformeerd. Ik heb met mijn collega in je geboortedorp gebeld. Die zei: Eversdijk? Dat is een halve dominee, joh!” Ja, die school van mij was echt een school naar het ideaalbeeld van de CHU en Hoedemaker. Die Hoedemakerianen vonden dat de politiek, de school, de kerk, het hele maatschappelijke leven van het christendom doordoesemd moest zijn. In de Tweede Kamer noemden ze mij wel de laatste Hoedemakeriaan. Ja, kunst, op die dorpen in mijn deel van Zeeland was zijn ideaal de gewone wereld. We kenden niet anders.’

‘De toenmalige inspecteur van het onderwijs in Zeeland, Geleyns, een voorman van de Partij van de Arbeid, vroeg mij eens: “Huib, hoe is dat nu toch mogelijk, zeg, dat jij bij die CHU zit!?” Totdat hij hier een paar keer op mijn school was geweest. Toen wist-ie het. Er kwam een gezin van buiten, de familie As, en de moeder vroeg me of de kinderen in het uur van de godsdienstles wat anders mochten doen. Zij was de eerste die dat vroeg. Ik vond dat goed, uiteraard. Ik had een lokaal over en wist wel een leuk boek dat ze ondertussen konden lezen. Na twee weken kwam ze terug. De kinderen klaagden thuis dat het zo ongezellig was, zo met z’n tweeën apart. Of ze toch bij de godsdienstles mochten. “Ja, natuurlijk, kwaad kan het niet, toch?” zei ik.’

Later, in 1973, heeft een man van de ARP Everdijks keuze voor de openbare school nog tegen hem gebruikt. ‘Dat was Jan van Bennekom, oud-Kamerlid en oud-directeur van een christelijke kweekschool. Ik was inmiddels leraar op een openbare kweekschool en stond voor het eerst op een verkiesbare plek op de CHU-lijst voor de Tweede Kamer. Wat deed Van Bennekom? Hij ging al z’n oud-collega’s van christelijke kweekscholen bellen om te zeggen: “Zeg, de CHU dreigt een *uiterst* linkse man binnen te brengen. Een bestrijder van het godsdienstonderwijs.” Dat was natuurlijk volstreekte nonsens! Maar vanuit zijn standpunt bezien hielp het wel. Ik zakte behoorlijk op de lijst.’

‘Tja, dat land van Hoedemaker bestaat niet meer. Die tijd is voorbij. En in de Randstad heeft het helemaal nooit bestaan. Ik zou mijn kinderen nu niet meer naar een openbare school sturen’, zegt Eversdijk. ‘Ik beschouw mezelf nog wel als een Hoedemakeriaan. Althans, ik vind dat mijn partij in de politiek voluit, zonder schroom moet laten zien dat zij een christelijke partij is. Natuurlijk, wij zijn de baas niet, dat weet ik allemaal wel. Dat zullen christenen in dit land ook nooit wezen. Daar gaat het me nu niet om. Wat ik wel wil zeggen, is dat een CDA-politicus zich er *nóóit* wat van moet aantrekken als iemand hem verwijt dat hij een christen is. Hij moet zich er *wél* wat van aantrekken als men dat niet ziet, niet hoort, niet merkt. Dan is er iets mis.’

In het land van Hoedemaker in Heinkenszand schroomde de dominee niet te spreken over de wereld. Uit zijn onmetelijke stapel brieven, documenten, foto's trekt Eversdijk een briefje van dominee Verbaas uit Krabbendijke uit 1975 tevoorschijn. Eversdijk, in het bezit van preekbevoegdheid, verving hem dat jaar in de dienst van zondag 4 mei. Het is helemaal een brief van een theocratisch gezinde dominee. Vriendelijk en hartelijk, maar ook beslist in het verzoek aan zijn vervanger om de wereldse actualiteit in zijn voordracht niet te vergeten: 'Persoonlijk acht ik het van groot gewicht dat een hervormde gemeente op de morgen van die dag bij de dingen bepaald wordt. Ik geef u echt geen directieven! Beschouw dit schrijven niet als bemoeizucht. Maar, zo enigszins mogelijk en bereid daartoe: laat Christus' Licht over de recente historie vallen. Er zijn voetsporen Gods in de historie. Daar kan Christus-prediking niet omheen, bescheiden, aarzelend, tastend en nochtans beslist, positief.'

Eversdijk hoedt zich in zijn preekbeurten voor politieke of partijpolitieke propaganda. 'Ik heb veel gepreekt, soms drie keer per zondag, en nooit de kritiek gekregen dat er een christen-historische propagandist op de kansel stond. Een poosje geleden moest ik preken en trof ik in de kerk Maarten Wiersma van GroenLinks aan, lijsttrekker en gedeputeerde. "Verrek, ben jij hier ouderling?" vroeg ik. "Ja, en weet je wie jou heeft gesuggereerd? Ik. Nou hoop ik wel dat je ons geen CDA-preek geeft!" Na de preek was hij dik tevreden. Een enkele keer leid ik een dienst waarin ik merk dat ik het gehoor te pakken heb. Alles klopt, alles gaat zoals het moet. Maar denk niet dat je dan uitbundige lof krijgt. "*Je kon der goed nae luustere*", is het grootste compliment. In de Zeeuwse klei kun je niet lichtvoetig wezen, schreef journalist Gommert de Kok, en gelijk heeft-ie. Wij, Zeeuwen, houden niet zo van grote woorden.'

Gedoopt liberaal op de Zuid-Hollandse klei

Zijn hekel aan grote woorden dreef Cees Veerman, getrokken uit de klei van de Zuid-Hollandse eilanden, destijds in de richting van de CHU. In de Unie herkende hij de mentaliteit van het hervormde milieu waarin hij was gevormd, thuis in Nieuw-Beijerland. Vele jaren later, in het kabinet, ervoer hij opnieuw hoezeer hij gepokt en gemazeld was in die geesteshouding, een wijze van zijn die niet zonder invloed bleek op zijn bestuurlijke attitude.

Die gewaarwording deed hij ook op door het contrast met zijn college Piet-Hein Donner. Met de gereformeerde collega, politiek gevormd in de ARP, groeide een kameraadschappelijke verhouding waarin ironische plaagstootjes over de eigenaardigheden van elkaars denominatie niet ontbraken. Zo refereerde Veerman aan de gematigdheid in eigen kring versus de strijdlust van de gereformeerden door te herinneren aan de 'paneelzagerij', een vorm van kerkelijke huisvredebreuk uit de winter van 1886, waarbij Abraham Kuypers een paneel uit de deur van de consistorie van de Nieuwe Kerk in Amsterdam zaagde. Kuypers en de zijnen lieten zich door

geen deur tegenhouden om de beschikking te krijgen over kerkelijke goederen die volgens hen de dolerende kerken toebehoorden, niet de hervormde.

Veerman: 'Piet Hein en ik zijn vrienden geworden. Ik plaagde hem dikwijls door te zeggen: "Ik stam van een geslacht dat geen deuren van consistories vernielt." De CHU was bedaagder dan de ARP en zag altijd twee kanten aan de zaak. Laten we dat nu nog eens bekijken, weten we dat wel zeker, zouden we dat nou wel doen? Sommigen zeiden ook wel van ons dat we gedoopte liberalen waren. Wij waren wat liberaler dan de antirevolutionairen, dat is zo. We hadden meer de neiging met de genade mee te werken. CHU'ers konden in het algemeen ook beter met de rooms-katholieken overweg, juist doordat ze niet zo zeker waren van hun zaak. Ik zei altijd tegen Piet-Hein: "Wij zijn niet weggelopen uit de volkskerk omdat we het allemaal beter wisten." Dan antwoordde hij: "Het was ook niks meer bij jullie, hervormden." Piet-Hein en ik kunnen elkaar geen kwaad doen, maar we zijn wel totaal verschillend. Ik zoek altijd vanuit de gezindheid van de CHU naar oplossingen, Piet Hein vindt het daar dan te vroeg voor. Dan moet het eerst nog wat scherper, ook wel vanuit de veronderstelling dat hij het bij het rechte eind heeft. En ik had veel meer de neiging te zoeken waar de uitweg zat. We moesten er toch uit komen.'

Piet-Hein was bij ons op de boerderij in Frankrijk toen in het najaar van 2007 zijn conflict met de PVDA-ministers over het ontslagrecht speelde. Daar hebben we natuurlijk uitvoerig over gesproken met elkaar. Ik had als simpele analyse dat de Partij van de Arbeid net voor het CDA door de knieën was gegaan door de eis van een nieuw referendum over het Europees verdrag in te slikken. Dat was een pijnlijke concessie voor ze. Mijn inschatting was dat de PVDA natuurlijk niet nog een keer zo'n kniebuiging zou maken, niet een tweede keer. Dan kun je wel strikt redeneren en zeggen: "Die kwesties staan los van elkaar", maar enig logisch nadenken leert gewoon dat de PVDA niet zal toegeven. Dat heb ik Piet Hein voorgelaten. "Ik moet die gang toch maken", zei hij.'

'Tja, dat zou ik zo gauw niet zeggen. Piet-Hein zit op Sociale Zaken met de missie meer mensen aan het werk krijgen, de productiviteit te vergroten en ons sociale stelsel betaalbaar te houden. Nu zitten een paar honderdduizend mensen thuis, hoewel ze goed zouden kunnen werken. Hij neemt die verantwoordelijkheid heel serieus en gaat er met hart en ziel in. Hij is niet op dat departement geparkeerd omdat hij toch ergens moet zitten. Piet Hein geeft dan niet op. En dat is het grote verschil met een CHU' er. Als ik daar gezeten had, had ik allang verkend of de PVDA het zou trekken, waarna ik de strijd zou staken en suggereren: "Kunnen we daar geen commissie voor inschakelen?" Piet Hein is rechtlijniger en principiëler: "Zo moet je het niet doen. Wij maken wetten, wij zijn de regering en we moeten laten zien hoe serieus dat is." Ik bewonder dat wel. Want ik ben dan maar makkelijk: "Jongens, laten we nou geen ruzie maken." Rekbaar, plooibaar.'

Veerman herkent zich in de kenschets die de KVP'er Piet de Jong, premier van 1967 tot 1971, van zijn stijl van regeren gaf: verend opvangen. Het katholieke geloof van De Jong, zijn officiersopleiding aan het Koninklijk Instituut voor de

Marine in Den Helder, maar bovenal de vijf oorlogsjaren op de onderzeeboot O-24 vormden bij hem de karaktereigenschappen waarop hij tijdens zijn premierschap vertrouwde. Aan zijn katholicisme dankte De Jong zijn verzoeningsgezindheid. In zijn opleiding tot marine-officier bekwaamde hij zich in het leidinggeven. En de evenwichtskunst die van hem werd gevergd als bevelvoerder op een onderzeeboot in oorlogstijd, scherpte zijn gevoel voor de finesses van de menselijke verhoudingen onder hoogspanning.

‘De zee heeft mij gemaakt’, zei De Jong in een terugblik op zijn premierschap.³⁹ Een officier moet zo ver meeveren dat een ieder zich recht gedaan voelt, zonder dat de discipline of de gezamenlijke kracht van de bemanning eronder lijdt. Het schip moet op elk uur klaar zijn voor de vijand. Het ‘verend opvangen’ kon dat doel dienen. Een bemanning is tot meer in staat als elk lid zich één met de anderen voelt. Oud-minister van Financiën Johan Witteveen (vvd) sprak over het kabinet-De Jong als ‘een club zonder doordrijvers, waarin het draaide om het bereiken van consensus’. ARP’er Bauke Roolvink (1912-1979), minister van Sociale Zaken onder De Jong, prees het kabinet als een ‘alleraardigst en plezierig stel mensen’. De Jong zelf zei dat een kabinet met scherplijpers en sterspelers hem niet trok: ‘Ik kan niet werken tussen hete hoofden en koude harten.’⁴⁰

Veerman: ‘Heel herkenbaar allemaal. Dat verend opvangen van Piet de Jong ligt CHU’ers ook wel. Plooien en schikken. Niet altijd zomaar ten koste van alles een oplossing najagen. Soms kan het best eens even hard gaan, soms moet het eerst rijpen. Maar altijd erop gericht eruit te komen. Ik zit soms naast Piet de Jong, met een groep van mensen uit de politiek en de ondernemerswereld. Eén keer in de maand, in Wassenaar. Hij is in de negentig en glashelder. Verend opvangen, een beetje meedeinen. Dat is hem helemaal.’

‘De ARP kon altijd veel beter met de socialisten over de baan dan met ons, voor zover ze het eens waren dan. Ook de socialisten menen: “We hebben een opdracht en die moeten we uitvoeren.” Wij van de CHU zeiden altijd: “De Heer zal het doen, maar Hij heeft op deze wereld geen andere handen dan mensenhanden.” Zulke verschillen in mentale instelling missen hun uitwerking op de dadendrang niet.’

Ondanks het antipapisme in de CHU, vooral vóór de oorlog virulent, beaamt Veerman dat de hervormde cultuur dichter bij de katholieke staat dan bij de gereformeerde, althans met haar synthetische denken. Willen verzoenen, het grote geheel in de gaten houden. Dat zijn eigenschappen van zowel de katholieken als de hervormden. ‘De hervormde kerk was echt een volkskerk. Iedereen moest zijn plek hebben. Daardoor waren er ook vleugels. Je had de Gereformeerde Bonders, tussen wie ik ben opgegroeid in Nieuw-Beijerland. Mijn familie was van de Confessionele Vereniging, van de richting van Van Niftrik. En dan had je ook nog de vrijzinnigen. En dat paste toch allemaal in één kerk.’

‘Daarom vind ik ook de uittreding van de Hersteld Hervormde Kerk uit de PKN zo jammer. Dat is zó onhervormd, om dat te doen. Niemand zette de zelfstandige gemeente in de PKN één voet dwars om te doen wat ze vonden dat

moest worden gedaan of gelaten. En dan toch uitreden. Dat is een beetje gereformeerd gedrag, als ik zo vrij mag zijn. Neem dan de Gereformeerde Bond. Ondanks al hun problemen met de PKN en ondanks de overstap van veel leden naar de Herstelde Hervormden, zijn ze toch bij het geheel gebleven. Petje af. Ik heb daar grote bewondering voor. Ze blijven waar ze vinden dat ze horen.'

Veerman meent dat gereformeerden neigen naar letterknechterij. 'Ze hebben zulke absolute opvattingen. Ze praten wel met een ander, alleen niet om van elkaars opvattingen kennis te nemen, maar om de kans te grijpen de ander te overtuigen. Het zit meer in mijn aard om waarde te hechten aan een goede gedachtewisseling, om te horen hoe de ander erover denkt. Dat vinden gereformeerden maar een beetje losjes. Je moet toch weten waar je staat? Streng in de leer, met het vingertje erbij. Uit mijn periode in de gemeenteraad herinner ik mij kwesties rond de zondagsrust. Ik was altijd geneigd te zeggen dat ook ik schendingen van de zondagsrust onprettig vond, zonder het nu allemaal te willen verbieden. Dat begrepen de gereformeerden dan slecht. Dat vonden ze een beetje halfhartig. En dan zei ik: "Nee, ik ben altijd bereid te vertellen waarom ik iets afkeur, maar met mijn medewerking aan een verbod zou ik de ruimte van een ander inperken, louter omdat mijn overtuiging zegt dat iets niet goed is." Dat gaat mij te ver, politieke macht gebruiken om andersdenkenden hun ruimte te ontnemen.'

'Ik kon met katholieken prima opschieten. Ik ben in 1986 benoemd in Tilburg als hoogleraar en toen heb ik ook heel veel lezingen gegeven in Brabant. En dat was altijd weer een goede ervaring. Je zult me alleen nooit carnaval zien vieren. Dan zou ik me toch een *misplaced person* voelen. Gek genoeg is Piet-Hein tijdens het carnaval een keer verkleed als Sherlock Holmes opgedoken in Maastricht. Daar zijn foto's van geweest, in *De Telegraaf*. Toen heb ik gezegd: "Piet-Hein, wees wat wijzer, man. Als Sherlock Holmes verkleed..." Hij: "En toch was het wel leuk en gezellig." Ook Maria van der Hoeven dacht daar wat anders over. "Piet-Hein, als je weer carnaval wilt vieren, kom dan eerst even bij me langs. Dan praten we er nog eens over." En zij kan het weten.'

Behalve met de katholieken ziet Veerman een gelijkenis met liberalen, zowel in mentaliteit en opvattingen als in maatschappelijke positie. Daarom vindt hij het predicaat 'gedoopte liberalen' voor de CHU niet geheel misplaatst. Dat zag hij in zijn eigen omgeving. Het sociale patroon van de boerenstand op de Zuid-Hollandse eilanden determineerde in grote lijnen ook de politieke voorkeur.

'De CHU was in de streek waar ik vandaan kom meer de partij van de gegoede burgerij en de relatief grotere boeren. Hervormde boeren stemden óf CHU óf VVD. Niet de opgewonden VVD van nu, maar de fatsoenlijk liberale van destijds, de VVD van Stikker, Oud, Toxopeus. Sigaren en cognac. Thuis hadden we grote bewondering voor een type als de freule Wttewaall van Stoetwegen. Zij was zo *straight*, tegelijkertijd deftig en ook bevlogen. De CHU'ers en VVD'ers onder de boeren kozen over het geheel genomen ook altijd voor de Hollandse Maatschappij van Landbouw, een algemene boerenorganisatie. Daarnaast had je de CBTB, de Christelijke Boeren- en Tuindersbond, en dat waren toch voornamelijk gereformeerden.

Rinse Zijlstra, de broer van Jelle, is daar voorman van geweest, en Piet Bukman, Jan de Koning, Pieter Arie Diepenhorst, Chris van den Heuvel, Barend Biesheuvel. Allemaal antirevolutionairen.'

'We moesten ook niet zoveel hebben van de staat. Onze liberale inslag was dat je jezelf moest redden, zonder steun van de staat. Aan de andere kant moest je je wel verantwoordelijk tonen voor de ander, zonder dat nu allemaal hoog van de toren te blazen. Niemand mocht tekort komen. Gewoon doen, was ons parool, niet over praten, gewoon doen. Zo hoorde het. Dat was inherent aan de relatie met anderen. Zó was de sfeer, de cultuur.'

De boeren die hun stem uitbrachten op de CHU, schrokken volgens Veerman terug voor de VVD omdat ze die te seculier vonden. 'Op een verkiezingsavond hoorde ik Neelie Kroes een keer zeggen: "Wij gunnen ieder het zijne, maar vinden dat geloof buiten de politiek moet blijven." Het geloof is voor thuis achter de kachel of voor 's zondags in de kerk, vond ze. Dat is dus niet zo. Ons geloof is onze voedingsbodem. Daar begint het mee en daar eindigt het mee. Dat willen we ook in de politiek gestalte geven. Dat hoort bij ons. Dan zie je dat de CHU toch uit een andere bron tapt.'

'De echte industrie- of landarbeiders zag je niet bij de CHU, een enkele uitzondering daargelaten. Die zaten bij de PVDa of, als ze gereformeerd waren, bij de ARP. Mensen die moesten vechten om het bestaan. Daardoor heeft de ARP ook altijd goede politici en vakbondslieden voortgebracht, mannen als Maarten Schakel of Bauke Roolvink, robuuste figuren. Roolvink was van oorsprong machinebankwerker en afkomstig uit de landarbeidersstand. De kerels van de ARP moesten harder knokken. Ze hebben hun eigen universiteit overeind gehouden, met dubbeltjes en kwartjes. Fantastisch. Bij ons stond er geen VU-busje op de schoorsteenmantel. Dat soort strijd hebben wij nooit hoeven te leveren. Dat gaf ons inderdaad een zekere bleekheid. Daar staat tegenover dat ondernemersland wel veel CHU'ers kende. Udink was daar een voorbeeld van, Van Veen. Het was de aard van het beestje dat je je op den duur zelfstandig wilde manifesteren, buiten een arbeidsbetrekking. Die drift was bij de CHU sterker ontwikkeld dan bij de ARP. Dat durf ik wel te zeggen.'

De protestants-christelijke middenstof

De pioniers in de VVD op hun beurt herkenden geestverwante zielen in de CHU. Dirk Stikker, in 1948 mede-oprichter van de VVD, zag het liberalisme als de niet-confessionele variant van de 'protestants-christelijke middenstof'. Die term was in 1940 gemunt door Benjamin Telders, voorman van de Liberale Staatspartij (LSP), die in de protestantse traditie van individualisme en gewetensvrijheid raakvlakken met het liberalisme zag.⁴¹ Als erfgenaam van het oud-liberalisme beschouwde de LSP het christendom bovendien als de zedelijke grondslag van Nederland. In de befaamde uitspraak van Johan Rudolf Thorbecke 'Christendom

boven geloofsverdeeldheid' is de hervormde gedachte van de ene volkskerk herkenbaar, hoewel de liberale leider meer het oog had op een soort cultuurchristendom dan op de religieuze boodschap. 'Het christendom is niet gebleven binnen de kerk. Het is een burgerlijke kracht geworden, de ziel van onze beschaving, een stroom die zich door alle aderen van de maatschappij heeft uitgestort', schreef Thorbecke.⁴² Een ander raakvlak tussen de CHU en de oud-liberalen is hun beider voorkeur voor openbaar onderwijs dat opvoedt in christelijke en maatschappelijke deugden.

Maar ook in de meer antiklerikale hoek van het liberalisme, bij de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB), viel tijdens het naoorlogse proces van partijpolitieke hergroepering het oog op de CHU. Hoewel de VDB ten langen leste koos voor aansluiting bij de PVDA, had VDB-voorman Pieter Oud eerder niet verheeld dat hij de bond het liefst met de CHU zag opgaan in een middenpartij, een 'derde macht' tussen de socialisten en de rooms-katholieken.⁴³

Stikker belde al in 1945 met CHU-leider Hendrik Tilanus om hem deelgenoot te maken van zijn aarzelingen over de initiatieven om weer een liberale partij op te richten. Tilanus adviseerde hem die initiatieven te steunen, want: 'In de CHU zouden de liberalen zich niet thuisvoelen. Ons bidden en Bijbellezen vinden ze gefemel.'⁴⁴ Uit deze geschiedenis komt naar voren dat ofschoon ze zich baseerden op verschillende mens- en maatschappijvisies, de liberalen en christelijk-historischen parallellen met elkaar onderkenden. De geestverwantschap is te herleiden tot de oorsprong van de CHU en de liberale groeperingen. Beide waren, zoals we eerder vaststelden, van origine parlementaire partijen. Ze ontstonden in het parlement, uit informele factievorming van gelijkgezinde politici, en weken daarmee in essentie af van de partijen die voortkwamen uit de maatschappij, zoals de ARP en de SDAP. Beide waren bovendien verbonden met de hogere standen. Bij de CHU had dat ook te maken met het verschijnsel dat de Afscheiding en Doleantie een sociale stratificatie in de protestantse wereld teweeg hadden gebracht. Behalve uit een godsdienstig of kerkelijk conflict, kwamen beide breuken in de hervormde kerk voort uit de wil van de lagere standen zich te bevrijden van de overheersende positie van de bevoorrechten. De gegoede burgerij en de aristocratie waren daardoor als vanzelf relatief beter vertegenwoordigd in de hervormde kerk dan in de gereformeerde.⁴⁵

Zowel hun karakter van parlementaire partij als hun inbedding in de betere standen gaf de CHU en de liberalen een aantal typerende kenmerken. In organisatorisch opzicht valt op dat de parlementariërs in hun clubs de lakens uitdeelden, in tegenstelling tot de politici van de emancipatiepartijen die zich verbonden achtten met een goed georganiseerde achterban en in dienst stonden van het grote doel. Hun overwicht maakte de parlementsleden van de CHU en de liberalen in grote mate onafhankelijk van de partij. Regels omtrent een politieke lijn of een programma ontbraken. De parlementaire groep kende daarmee geen gemeenschappelijke wil en stemdiscipline was dan ook afwezig.⁴⁶ Tot ver in de twintigste

eeuw hebben de CHU en de VVD in meer of mindere mate deze losse organisatievorm gekend.

Dankzij hun gemeenschappelijke wortels in het negentiende-eeuwse notabellenbestuur stemden de christelijk-historischen en de liberalen ook inhoudelijk in een aantal opzichten overeen. Ze wezen de verzuiling af, moesten weinig hebben van staatsingrijpen in de maatschappij en hadden een voorkeur voor een kleine overheid die zoveel mogelijk verantwoordelijkheid bij het individu liet. Er waren uiteraard ook verschillen. De CHU putte haar verhaal uit een andere, eigen bron, en dat werd zichtbaar in een eigen mens- en maatschappijvisie.

Volgens Cees Veerman manifesteerde dat verschil zich vooral in de denkbeelden over vrijheid. Hij meent dat de wegen van liberalen en christendemocraten zich nog altijd scheiden bij dat kernbeginsel. Wie de CHU op één hoop gooit met de liberalen, maakt dezelfde fout als wie dat nu doet met het CDA en de VVD.

In hun benadering van vrijheid onderscheiden christendemocraten het wettelijke recht van de morele plicht. Een individu dat gebruik maakt van zijn wettelijk verankerde vrijheden, heeft tegelijkertijd de verantwoordelijkheid zorgvuldig met dat recht om te gaan. Die verantwoordelijkheid vloeit voort uit zijn morele plicht anderen netjes te behandelen en hun de ruimte te laten. In een beschaafde samenleving letten de mensen een beetje op het evenwicht tussen recht en plicht, meent Veerman. Hij kan zich goed vinden in het commentaar dat *The Financial Times* in 2005 op het hoogtepunt van de Deense cartoonkwestie afdruckte: 'Vrijheid is ons eerstgeboorterecht, zelfbeperking bepaalt onze volwassenheid.'

Veerman: 'Je moet altijd uitgaan van de waarde van een ander, zonder jezelf weg te cijferen of je eigen waarden te verkwanselen. Houd er altijd rekening mee dat de ander ook bestaansrecht heeft. Hij is er, en de plek die hij op deze wereld inneemt is even legitiem als de jouwe. Dat is de basisnotie. Zij gaat uit van wederkerigheid. Schematisch gezien, is het onderscheid met liberalen dat zij de vrijheid van het individu opvatten als een vrijheid van beperkingen: "Ik mag niet belemmerd worden in mijn spreken, in mijn vergaderen, in mijn bewegingen." Ik vind dat een nogal gesloten, egocentrisch vrijheidsbegrip. Volledig vanuit dat ene individu bekeken, alsof hij alleen op de wereld is. Het vrijheidsbegrip dat ik aanhang is relationeel en houdt ook een opdracht in. Niet alleen zijn vrijheid maakt een mens volledig, ook zijn gave om de ander goed te doen. Daar ben je voor toegerust. En vanuit de christelijke overtuiging ben je er ook toe gehouden om die gave te gebruiken, als de mogelijkheid zich voordoet. Die gave houdt in dit geval in dat je je inspant om voor de ander dezelfde vrijheid te verzekeren als voor jezelf. Vrijheid is dan meer dan een afscherming van je eigen domein. Ze houdt ook een opdracht in, en een open houding naar de ander.'

De wederkerigheid die Veerman bepleit vergt dat je de ander evenveel vrijheid gunt als je jezelf toeëigent. Dat het gemakkelijker is vrijheid te nemen dan te geven, blijkt volgens hem uit de dubbelhartigheid van de rechtsextremist Geert Wilders die in de winter van 2008 een onbegrensde vrijheid van meningsuiting voor zich opeiste om een anti-koranfilm uit te zenden, terwijl hij de godsdienst-

vrijheid van Nederlandse moslims vergaand wilde inperken met de sluiting van moskeeën en een koranverbod.

Veerman: 'De vrijheid van meningsuiting is bij hem sacrosanct geworden. Onderwijl wil hij het heilige boek van de moslims verscheuren. Levensgevaarlijk. In die spannende weken in februari en maart 2008 leek het erop dat veel Nederlanders in het buitenland in gevaar zouden komen als Wilders zijn film zou vertonen. Gaat de vrijheid van meningsuiting nou zover dat je zelfs de veiligheid van je onderdanen in de waagschaal kunt stellen? De vrijheid van meningsuiting is zwaar bevochten op absolutistische machten. Dus daar moet je niet lichtzinnig mee omspringen. Hirsi Ali zei: "Ik kom hier om het recht van belediging te verdedigen." Dan denk ik: waar ben ik aanbeland? Er is ook nog zoiets als goede smaak, wellevendheid, beschaving. Je kunt ook op een fatsoenlijke manier met iemand van mening verschillen.'

'Ik begreep niets van die bijna verafgoding van Hirsi Ali. Zij is een slimme tante, ze verkoopt geen flauwekul, maar om dan zo devoot achter haar aan te lopen als Paul Cliteur, Herman Philipse en andere mannen deden. Kijk nu even met je nuchtere boerenverstand wat ze allemaal van plan is en hoezeer ze met zichzelf bezig is. En ik begrijp ook niks van Wilders. We hebben een miljoen moslims in Nederland. Die hebben we in de jaren zestig en zeventig hier naartoe gehaald omdat we arbeiders nodig hadden, voor het werk waarvoor we zelf onze neus ophaalden. Al die mensen namen niet alleen dat werk over, maar droegen ook bij tot onze nationale productie en ons nationaal inkomen. En dan zouden we nu tegen ze zeggen: "Jongens, wel precies doen wat wij willen"? Nee. Het is logisch dat we hun vragen de Nederlandse wetten te respecteren, de Nederlandse taal te leren en geen besloten clubjes te houden. Maar dan hebben ze ook recht op een volwaardige plek en volledig burgerschap. Dat willen Wilders en Hirsi Ali hun niet geven.'

Het CDA dankt zijn relationele vrijheidsbegrip volgens Veerman vooral aan zijn katholieke voedingsbron. Deze oriënteert zich meer dan het individualistische protestantisme op de gemeenschap. Vanuit een andere, eveneens christelijk geïnspireerde invalshoek komen protestanten als hijzelf en Donner niettemin tot een vergelijkbare zienswijze. Van enig verschil met zijn oud-collega Donner valt volgens Veerman niets meer te bespeuren zodra zij het over vrijheid hebben. Vanwege de gelijkenis in hun opvattingen is het de moeite waard Donner iets uitgebreider te citeren.⁴⁷

Donner: 'De opvatting dat de vrijheid van het individu de afwezigheid van dwang en beperkingen inhoudt, gaf oriëntatie toen ons leven nog door bijgeloof, regels, normen was gestempeld. Toen was die vrijheidsdrang een grote emancipatoire kracht. Maar nu zijn die beperkingen zozeer wegvallen, zowel fysiek als moreel, dat alles moet kunnen tenzij de wet het verboden heeft. Zo'n vrijheid biedt géén oriëntatie meer. Want waar maatschappelijke binding en verantwoordelijkheid wegvallen, ontbreekt het besef van collectieve zin, inhoud en doel. Het enige doel is dan: "Meer, rijker, mooier". Dan is de zin van het leven gelegen in

geluk en plezier, en heeft het dus geen zin als geluk en plezier ontbreken. Dat leidt tot doelloos najagen van ervaringen. En tot een samenleving waarin ieder voor zichzelf opkomt, en waarin zwakke mensen eigenlijk minderwaardig zijn omdat ze niet aan dat heroïsche mensbeeld voldoen.'

'We ontdekken dus dat we alleen niet kunnen leven. Het grootste deel van het maatschappelijk leven berust niet op wetgeving maar op samenwerking van mensen, op onderling vertrouwen en gewoonte. De wetgeving van de overheid is slechts het topje van de ijsberg. De waarden en normen die eronder schuilen, komen voort uit de gemeenschappen van mensen. En dan heeft het christelijk geloof veel te bieden, hoezeer we ook moeten uitkijken voor de hoogmoed van het eigen gelijk. Christenen hebben een belangrijke bijdrage te leveren, dankzij het mensbeeld dat Genesis ons heeft gegeven. Het was niet goed als de mens alleen bleef, zag God, nadat Hij Adam had geschapen. We hebben elkaar nodig om iets te presteren. En het zal u niet verbazen dat ik persoonlijk de christendemocratie bij uitstek een politieke filosofie vind die mensen probeert samen te brengen, het belang van gemeenschap voorop zet, en zegt dat individuele vrijheid een natuurlijke tegenhanger heeft in ieders verantwoordelijkheden jegens de medemens. We hebben de vrijheid niet om te doen wat we willen, we hebben de vrijheid om in gemeenschap met anderen wat tot stand te brengen.'

Aldus Donner. Als je hem vraagt naar het verschil tussen zijn club en de liberalen, zal Huib Eversdijk je het verhaal vertellen van de CHU'er en de VVD'er op hetzelfde kantoor. Goede collega's op het werk, vliegen ze elkaar in de haren zodra de politiek ter sprake komt. 'Ze besluiten voor een survivaltocht de jungle in te trekken, om dat op te lossen. In het oerwoud komt een leeuw op hen af, geen Loekie, maar een leeuw met honger, dat kon je zien. Niets anders te eten in de buurt dan die twee kerels. De VVD-man trekt snel zijn sportbroekje en hardloopschoenen aan, tot verbazing van de CHU'er: "Beste man, denk je nu echt dat je daarmee die leeuw voorblijft?" "Nee, maar jou wel!" En weg is-ie.'

'Zo gaat dat in de jungle, dáár staat het ik voorop. Gods schepping is geen jungle, maar een zorgzame samenleving, naar het Bijbelwoord in Galaten 6: "Draag elkaars lasten, zo leeft u de wet van Christus na." Het individualisme maakt van de samenleving een jungle, waar de sterkste heerst, de knapste, de rijkste, de handigste. Ook daarom was macht nooit echt een drijfveer van de CHU en zag de Unie machtsvorming eerder als onchristelijke politiek. Ik vind de VVD de partij van het ik. De CHU was de wij-partij bij uitstek. Wij hadden zowel een verticale verbinding, met Gods geboden, als een horizontale, met de naasten. Kijkt u naar het kruis van Christus en u ziet dat die twee verbindingen, de verticale en de horizontale, niet zonder elkaar kunnen. Anders verliest het kruis zijn verband en valt de boel uit elkaar.'

Het fatsoen moet uit de mens komen, niet uit het systeem

Ook het sociale bewustzijn van de CHU is christelijk geïnspireerd. De wijsheid uit Galaten 6 en andere bijbelgedachten die de idee van naastenliefde in de cultuur hebben geplant, betekende in sociale zin dat niemand tekort mocht komen. 'Bij ons beoefent de schoenlapper in zijn pothuis zijn vak evenzeer bij de genade Gods als het Zijne de Koning op Zijn Troon', zo verwoordede CHU-senator Gerretson deze notie met een woord van een Amsterdamse hoogleraar.⁴⁸ Dat hield voor de Unie geenszins in dat zij andere sociale verhoudingen nastreefde of dat de overheid de maatschappij opnieuw moest modelleren. Het goede moest niet zozeer uit het systeem als wel uit de mens zelf komen. Ook hier moest de stille kracht van het fatsoen zijn werk doen.

In zijn eigen omgeving, op Zuid-Beveland, zag Huib Eversdijk dat fatsoen terug bij de boeren die hun arbeiders ook in de stille tijden doorbetaalden. 'Ja, en dat zal in Friesland niet anders zijn geweest. Een boer van de CHU was toch een andere boer. Aan de verhoudingen wilde hij uiteraard niets veranderen. De boer was de boer, de knecht was de knecht. Maar het moest wel netjes blijven. Hij hield zijn personeel gewoon het hele jaar in dienst. Zo hoorde het. Dat was niet zo bij de boeren die meer op de markt dan op de mensen letten. Oogst klaar? Wegwezen! Zo was het bij hen. Ik ken het verhaal van een boer die zijn collega, een CHU-boer zeg maar, verweet dat hij zijn arbeiders in dienst hield: "Ik snap dat niet. Je bederft de markt, dat is punt één, en *errebeiers moe-je net als rooie kool kunnen inkulen.*" Gewoon inkuilen, die arbeiders. Schande toch! Ik heb dat bij onze mensen echt niet zien gebeuren. Het spijt me dat ik het moet zeggen, maar de anderen, de nieuwe rijken in de boerenstand, waren toch vaak de VVD'ers.'

Eversdijk zegt dat hij in zijn omgeving veel CHU'ers kende die actief waren in maatschappelijke organisaties en het kerkenwerk, als ouderling, diaken of kerkvoogd. Ook Bert van den Braak, politiek historicus en medewerker van het Parlementair Documentatie Centrum, meent dat het sociale gevoel van de CHU meer in de persoon van de Uniepoliticus zat dan in het politieke handelen. In de organisch-conservatieve benadering van de CHU was sociale politiek in de eerste plaats een verantwoordelijkheid van het particulier initiatief, niet van een interveniërende overheid.

Van den Braak: 'Je zou wel kunnen zeggen dat er na 1945 een sociale vleugel was, met de freule, Hendrik Kikkert en Cor van Maastricht als voornaamste exponenten. Dat sociale kwam vooral tot uiting bij stemming over moties, voor extra woningwetwoningen of een ander loonbeleid. Kikkert stemde in 1960 als enige CHU'er voor een motie van PVDa-fractie leider Jaap Burger tegen het loonbeleid van het kabinet-De Quay.' Het lag evenwel niet in haar politieke aard dat de CHU zich inzette voor ingrijpende sociale hervormingen. In de beginjaren van de CHU was er juist veel verzet tegen sociale wetgeving, maar toen telde de Unie ook enkele zeer conservatieve leden, zoals Johan Willem Van Idsinga en senator Herman Verkouteren (1856-1930). Verkouteren keerde zich, om een voorbeeld te noemen,

tegen vermindering van het aantal leerlingen per klas omdat volgens hem het nut van klassikaal onderwijs überhaupt niet vaststond.

Als meer sociaal voelend stonden toen het Tweede Kamerlid Reinhardt Snoeck Henkemans (1862-1945) en Jan Rudolph Slotemaker de Bruïne (1869-1941) bekend. Van den Braak: 'Slotemaker was als predikant in de armste streken van Friesland in aanraking gekomen met bittere armoede. Hij werd actief in de christelijke vakbond. Niettemin zou hij in de jaren dertig als minister onder Colijn één van de voornaamste uitvoerders worden van de aanpassingspolitiek. Als minister van Sociale Zaken verlaagde hij de steunuitkeringen aan werklozen. Ook in die tijd telde de fractie altijd enkele vakbondsafgevaardigden, zoals Jouke Bakker, maar die steunden steeds het kabinetsbeleid. Mijn indruk is dus dat de CHU door haar gouvernementele opstelling geen uitgesproken sociale politiek voerde, ondanks het persoonlijke sociaal gevoel van Uniepolitici.'

Hendrik Kikkert (1912-1988), Cor van Maastricht (1909-1997) en Jouke Bakker (1873-1956) waren alle drie afkomstig uit arme landarbeidersgezinnen. In het gedenkboekje over de CHU bij de opheffing in 1980 herinnert een Friese schilder zich de jaren 1912-1925 als de 'gelukkigste tijd' voor het Friese platteland, hetgeen hij dankte aan 'de in het geloof gestelde daadkracht' van Jouke Bakker. Hij doelde op de zware druk die Bakker op kerkvoogden uitoefende om kerkelijke gronden kleinschalig aan gemeenteleden te verpachten. 'In een goed uien- of worteljaar verdrie-of viervoudigden de inkomens van deze mensen', verheugde hij zich.⁴⁹

Jouke Bakker uit Menaldum was de grootvader van Joeke Baarda, de latere CHU-senator. Baarda zegt dat zijn opa van grote invloed is geweest op zijn keuze voor de CHU: 'Ik had een nauwe band met hem. Kennelijk zag hij iets in mij. Wij voerden veel gesprekken en hadden geestelijk een heel goede verstandhouding. Ik kreeg veel waardering voor het werk van mijn grootvader, die niet meer had dan vier jaar lagere school en toch al op vierjarige leeftijd kon lezen. Dat had hij van zijn grootmoeder geleerd. Verder is hij gevormd door zelfstudie, dankzij de stimulans van de plaatselijke hervormde predikant in Menaldum, dominee Hupkes, over wie hij met veel respect sprak. Hij zei dat hij gevormd was door de hogeschool van het verenigingsleven. Hij was daarin zeer actief. Hij schreef ook veel, aan het begin van de vorige eeuw zelfs een revue over Menaldum, die zo populair was dat hij in Leeuwarden en Sneek is opgevoerd. Ook dichtte hij veel, en had-ie een goede spreekvaardigheid. Hij sprak uit het hoofd. Als kind heb ik hem nog wel gehoord, en dan sloeg de vlam echt over.'

'Mijn grootvader, begonnen als landarbeider, was landelijk actief in wat toen nog de Christelijke Werkmansbond heette. Hij had de armoede aan den lijve ondervonden en kende de problemen van de arbeidersklasse. Na de lagere school moest hij aan het werk bij de boeren, anders was er te weinig geld om te eten. Zij hadden een vrij groot gezin. Wat ik enorm in hem waardeerde, was dat hij zijn afkomst nooit verloochende en zich altijd voor de arbeidende klasse inzette. Daardoor was hij ook populair bij de linkerkant in de Tweede Kamer. Hij moest zich in de CHU met zijn opvattingen over sociale politiek soms echt staande houden,

zoals na de oorlog een man als Kikkert. Hij bezweek niet voor druk en verwijten uit eigen kring. Omliggen, dat deed hij niet.'

'Hij moest een keer op werkbezoek in Appelscha, waar je toen nog vervening voor turf had. Er waren daar veenarbeiders die hem uitlachten: "Wat moeten die witte boorden hier?" Daarop zei hij: "Geef mij een schop." Hij heeft toen de hele dag met die arbeiders in het veen gestaan. Dat ging als een lopend vuurtje en 's avonds zat de zaal waarin hij moest spreken bomvol. Dat is een voorbeeld. Dat heb ik zeer gewaardeerd. Toen ik een jaar of zestien was heb ik met mijn latere zwager in Menaldum, ons geboortedorp, een CHU-jongerenafdeling opgericht. Ik weet nog dat ik voor het eerst een verhaal heb gehouden over de CHU. Dat verhaal gaf ik van tevoren aan mijn grootvader, van wie ik gegevens had gekregen. Ik vergeet dat niet. Hij had zijn zoon en schoondochter uit Hallum op bezoek en zij moesten toch maar even wachten, terwijl hij dat verhaal in zijn kamer corrigeerde. Dat ging voor. Een machtig mooie herinnering!'

Durk van der Mei schetst nuchter wat de oude rechtvaardigheidsnorm 'ieder het zijne' voor de CHU op het terrein van de sociale politiek inhield: 'Als CHU'er was je voor een maatschappij waarin de ondernemingen een belangrijke rol speelden en tevens de werknemers aan hun trekken kwamen.' Zó, buiten een context, klinkt dat als een open deur. In het bakkersbedrijf van zijn vader in Haarlem zag Hans Franken hoe dit alleedaagse sociale ideaal in deze onderneming met 450 personeelsleden uitpakte. Franken: 'Een bedrijf heeft ook een maatschappelijke functie. Dat heb ik in mijn vaders bakkerij met de paplepel ingegoten gekregen. Een onderneming is niet alleen van de geldschieters, evenmin van het management en ook niet van het personeel, maar van de combinatie. Zij hebben met zijn allen de verantwoordelijkheid. Op de werkvloer noemden ze mijn vader meneer Ab. Hij werd op handen gedragen. Hij was een zeer betrokken werkgever. Een man die na de oorlog doorbrak en op de PVDA ging stemmen. Opeens hing er een poster van de PVDA voor zijn raam. Hij dacht: "Die CHU is *vieux jeu*." Daar is hij toen om allerlei redenen van teruggekomen.'

In de tijd dat bankenconsortiums streden om het bezit van ABN AMRO, heeft Franken in de Eerste Kamer in het debat over de fusie- en de overnamerichtlijnen gesproken over de maatschappelijke functie van de onderneming. 'Ik heb het kabinet toen voorgehouden dat bij ABN AMRO het belang van 26.000 mensen in het geding was, werknemers die hun ziel en zaligheid aan de bank gaven. Zij verkeerden in onzekerheid door het handelen van enkele zonnekoningen aan de top die met een grote zak geld naar huis gingen. Ik ben opgegroeid met een vaderlijke werkgever die voor zijn mensen zorgde. Mijn vader is oud geworden. Hij werd tot op hoge leeftijd gebeld door oud-personeelsleden: "Wat hadden wij toch een goede tijd samen!" Terwijl het echt sappelen was! Ook op zaterdag was de bakkerij tot diep in de avond in bedrijf. Op zondag ging dan de telefoon. De strandtenten in Zandvoort hadden brood tekort. Ik vond dat prachtig, want dan mocht ik als jongetje met een medewerker de drie bakkerijen langs om te kijken wat er nog was, waarna we dat naar die strandtenten brachten. Rond dat dubbel-

tjesartikel uit mijn vaders bakkerijbedrijf ontstond heel zo'n calvinistische mentaliteit van hard werken en geen flauwekul.'

Van der Mei bestrijdt dat het in sociale politiek alleen om werknemersbelangen gaat. 'In een sociale politiek komt een ieder op een evenwichtige, redelijke, sociaal verantwoorde wijze aan zijn trekken. De vakbeweging vertegenwoordigt een deelbelang en in de Tweede Kamer ben je groepen om het algemeen belang te behartigen. Het sociale van de vakbeweging kan, met andere woorden, nooit op één lijn worden gesteld met het sociale van de politiek. Dat zou een verenging tot louter het materiële tot gevolg hebben. "Ze hebben geen sociaal gezicht", zeiden ze dan van de CHU. Wat is dat in hemelsnaam? Zó zegt mij dat niets. Wel als het betekent dat een partij let op de sociale verbanden in een samenleving en zich vanuit dat perspectief afvraagt welke groepen in een achtergestelde positie zitten. Dat gold lange tijd voor vrouwen. En dan constateer ik dat de CHU al in 1922 een vrouw in het parlement had, Frida Katz, woordvoester voor volksgezondheid, volkshuisvesting en sociale zaken. De ARP pas in 1963, Jacqueline Rutgers. Over een sociaal gezicht gesproken. De gelijkberechtiging van de vrouw, dat vind ik nou sociaal, want dat is een streven om een achtergestelde groep te verheffen en zo evenwicht aan te brengen in de onderlinge verbanden in de samenleving.'